

Jakub Jerzy Czarkowski

Wykorzystanie metody obserwacji w penitencjarystyce

Using the observation method in penitentiary studies

Artykuł przedstawia problem wykorzystania metody obserwacji w badaniach w obszarze penitencjarystyki. Autor omawia obserwacje jako jedną z kluczowych metod badań w naukach społecznych. Wskazane są również przykładowe odniesienia do penitencjarystyki oraz kluczowe aspekty związane ze specyfiką badań w tym obszarze.

Słowa kluczowe: obserwacja, penitencjarystyka, metodologia, metody badań, teoria nauki.

The article discusses the problem of using the observation method in penitentiary studies. The author discusses observations as one of the key research methods in social sciences. Examples of observation applications for penitentiary studies and key aspects related to the specifics of research in this area are also indicated.

Key words: observation, penitentiary studies, methodology, research methods, theory of science.

Wprowadzenie

Metody badawcze należące do metod szczegółowych definiują zróżnicowane sposoby zbierania danych wyjściowych. Są one właściwe rodzajom zbieranych danych, jak i poszczególnym dyscyplinom nauki. W naukach społecznych stosuje się różnego rodzaju metody szczegółowe, m.in. metodę opisową, monograficzną, doświadczalną, statystyczną i modelową.

Warto zauważyć, że niekiedy bardzo zbliżone metody mają całkowicie odmienne nazwy i opisy.

Ważną dla nauk społecznych metodą szczegółową jest obserwacja. Jest to jedna ze stosowanych metod empirycznych; zaczyna i kończy każde badanie w obrębie nauk społecznych. Tą metodą jest obserwacja. Warto zauważyć, iż obserwacja może być składnikiem bądź elementem sposobu pracy badawczej wielu metod naukowych. Niemniej może również występować i często występuje jako metoda samoistna, służąca gromadzeniu danych, przy czym w naukach społecznych są to dane dotyczące społeczeństwa lub społeczności, jak i poszczególnych osób w relacjach społecznych. Obserwacja, jako samodzielna metoda szczegółowa, to przede wszystkim sposób badań, który odgrywa specyficzną i istotną rolę, ponieważ nie powoduje zmian w badanym zjawisku. W tym sensie wartość poznawcza metod obserwacyjnych opiera się przede wszystkim na opisie zjawisk i stanów. Należy jednak zauważyć, że obserwacja w swojej samodzielnej klasycznej formie jest w znacznie mniejszym stopniu przydatna do poznania zależności przyczynowych i przyczynowo-skutkowych niż metody eksperymentalne. Obserwacja współczesnej i coraz dynamiczniej zmieniającej się rzeczywistości jest coraz trudniejsza i bardziej złożona. Jak zauważa M. Bochenek „Dzisiejsza rzeczywistość, dynamicznie zmieniająca się, charakteryzująca się ciągłym ruchem, stanowi wyzwanie dla naukowców? Także dla specjalistów w dziedzinie badań społecznych. Opisanie, dostrzeżenie, a wreszcie zrozumienie współczesności ma kluczowe znaczenie dla naszej teraźniejszości i przyszłości”¹. Dlatego ważne jest umiejętne wykorzystywanie nowoczesnych narzędzi i umiejętne łączenie ich z tradycyjnymi metodami badań tak, by nie zagubić prawdy o otaczającej nas rzeczywistości społecznej.

Współcześnie metoda obserwacji w badaniach społecznych jest często wykorzystywana w naukach o pracy, naukach o wychowaniu oraz naukach o zarządzaniu. Stosuje się ją do badań organizacji pracy, np. do chronometrażu oraz fotografii czasu pracy, a także opisu i analizy czynności poszczególnych grup zawodowych, w tym personelu kierowniczego, opisu i analizy zmiany w zachowaniach. Należy też podkreślić, że prowadzenie badań w warunkach placówki penitencjarnej, zasadniczo niezależnie od jej typu i rodzaju, wymaga poddania się jej rygorom. Jest to działanie

¹ M. Bochenek, *Słowo wstępne*, [w:] M. Tanaś, M. Kamola, R. Lange, M. Fila, *Big Data w edukacji, CONTENT 1.0* – prototyp aplikacji do analizy treści internetu, NASK APS, Warszawa 2019, s.7.

w warunkach służby. „W przypadku wysoce zhierarchizowanej struktury charakterystycznej dla organizacji militarnych, kościelnych, czy politycznych panuje pionowy podział szczebli decyzyjnych, oficjalne linie zależności służbowych, przewaga komunikacji wertykalnej nad horyzontalną, wyznaczanie społecznego prestiżu oraz zróżnicowany dostęp do władzy. Władza oznacza możliwość kontrolowania i decydowania o zachowaniach innych. Jest ona zagwarantowana nielicznym członkom organizacji, pozostali członkowie organizacji są przedmiotem zarządzania i kierowania”². Badacz planując obserwację, zmuszony jest uwzględniać ten fakt, a także przyjmując taką metodę badań, powinien mieć w pełni świadomość istniejących ograniczeń i możliwości.

Pojęcie i ogólna charakterystyka obserwacji, jako metody badań

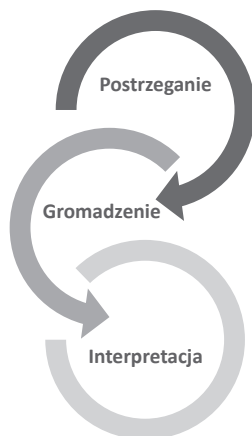
Obserwacja, jako szczegółowa metoda badań naukowych, to proces uważnego i celowego postrzegania, który stanowi część metod badania naukowego. Jest ona także osobliwym gromadzeniem, a także interpretowaniem zgłębionych danych w ich naturalnym przebiegu, kiedy pozostają w bezpośrednim polu widzenia i słyszenia dla obserwatora. W obserwacji można wyróżnić trzy podstawowe etapy: postrzeganie, gromadzenie (odpowiednie utrwalanie) oraz interpretowanie³.

Etapy są od siebie zależne w niewielkim stopniu i nie muszą następować po sobie według kolejności. Zdarza się, że postrzeganie zjawisk przebiega jednocześnie z ich gromadzeniem i interpretowaniem. Wprawdzie z reguły obserwacja w naukowym rozumieniu obejmuje najpierw postrzeganie danych, potem ich utrwalanie, a na końcu próbę ich interpretacji, jednak należy zauważyć, że zarówno sposób dokonywania, jak i utrwalania lub dokumentowania obserwacji naukowej powinniśmy opracować wcześniej i zwykle wiąże się on z planowanymi założeniami dotyczącymi obserwacji. Zatem każdy ze wskazanych elementów musi wystąpić w obserwacji naukowej, zakończenie kolejnych etapów jest

² R. Poklek, *Motywacja osiągnąć funkcjonariuszy Służby Więziennej*, Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej, Kalisz 2015, s.70.

³ A.J. Vidich, *Participant Observation and the Collection and Interpretation of Data American* “Journal of Sociology” 1955, t. XL, s. 355.

Rysunek 1. Etapy obserwacji.

Źródło: opracowanie własne.

możliwe po zakończeniu wcześniejszych, mogą one jednak nakładać się wzajemnie na siebie. Trafna interpretacja powoduje, iż obserwacja nie jest jałowa oraz z punktu widzenia nauk społecznych bezprzedmiotowa⁴.

Obserwację, aby można było uznać za poprawną metodycznie i metodologicznie, musi ona spełniać warunki nakładane metodom badań szczegółowych, tak wspólnym dla wszystkich nauk społecznych, jak i szczegółowym, związanym z penitencjarystyką. W szczególności istotny jest tu prawidłowy, zgodny z oczekiwaniami obserwatora i zakończony sukcesem przebieg badań oraz przeprowadzenie obserwacji tak, by była ona niezawodną i powtarzalną metodą gromadzenia spostrzeżeń. Przede wszystkim każda obserwacja musi być:

- obiektywna, czyli wolna od oczekiwań, uprzedzeń, nastawień emocjonalnych,
- wierna, czyli rejestrowane spostrzeżenia są wolne od zniekształceń rzeczywistości,
- wyczerpująca, czyli ujmująca wszystkie ważne (kluczowe) elementy,
- celowa, czyli skierowana na poszukiwanie odpowiedzi na określone i w pełni sformułowane wcześniej problemy badawcze (wyjaśniająca, dlaczego oraz w jakich warunkach obserwowane zjawisko występuje),

⁴ C. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań 2001, s. 223.

- systematyczna, czyli prowadzona stale lub przeprowadzana zgodnie z określonym systemem, który pozwala postrzegać obiekty w różnych warunkach ich występowania,
- rzetelna, czyli prowadzona dokładnie z uwzględnieniem szczegółowego rejestrowania wszystkich faktów ważnych dla obserwowanych zmiennych lub zjawisk,
- zaplanowana, czyli realizowana według ustalonego planu, który jest zgodny z postawionymi celami,
- wymagająca aktywnej postawy, czyli zakładająca czynne uczestnictwo obserwatora w procesie obserwacji, w tym zaangażowania się w podejmowane działania,
- wnikliwa, czyli zakładająca poszukiwanie uwarunkowań oraz zależności przyczynowo-skutkowych między nimi).

Wskazane tu cechy prawidłowo prowadzonej obserwacji muszą być rozpatrywane w kontekście koniecznych warunków, które muszą zostać spełnione, by obserwacja mogła nosić miano metody naukowej. Wśród podstawowych warunków wymienia się:

- celowość – obserwatorem musi kierować jasno postawiony świadomy cel, który ukierunkuje go na przedmiot obserwacji. Warto zauważyć, iż obserwacja, która nie ma dokładnie sprecyzowanego celu, z reguły nie ma żadnej wartości naukowej, a użyteczna może być co najwyżej we wstępnym etapie badań, lecz tylko wtedy, gdy jest dokładnie utrwalona;
- selektywność – czyli wybiórczość obserwowanych zjawisk, czyli ściśle postrzeganie przygotowanego wcześniej rejestru kategorii obserwowanych zachowań. Jest to kluczowe dla uwzględnienia ważnych cech badanych zjawisk oraz ułatwia pominięcie wszystkiego, co nie jest związane z głównym podmiotem badań. Selekcja obejmuje także dobór odpowiednich prób, jak i określenie czasu obserwowanego zjawiska;
- planowość – czyli obserwacja, która jest prowadzona według określonego planu. Uwzględnia ona czas trwania obserwacji, kolejne etapy, sposoby obserwowania, sposoby rejestrowania wyników obserwacji, wpływ warunków, w których odbywa się obserwacja na jej wyniki, określenie zasad interpretacji zgromadzonego materiału obserwacyjnego. Jeśli obserwator wypracuje przed podjęciem obserwacji strategię swojego postępowania badawczego, której będzie się trzymał w trakcie swojego badania, wtedy można powiedzieć, że obserwacja jest planowa;

- dokładność – czyli precyzja, z jaką badacz postrzega i interpretuje obserwowane zjawiska, która daje przekonanie, że nie były one zniekształcone przez obecność obserwatora oraz umożliwiały zaobserwowanie wszystkich ważnych szczegółów znajdujących się w obszarze zainteresowań badacza-obserwatora. W tej perspektywie oceny jakości prowadzonej obserwacji podjąć kwestię, czy badacz wystarczająco wnikliwie uwzględnił współzależności obserwowanych faktów i zdarzeń;
- obiektywność – rozumiana jako postrzeganie oraz rejestrowanie tego co jest przedmiotem obserwacji, niezależnie od osobistych doświadczeń, przekonań, postaw, czy oczekiwań obserwatora. Ważne jest zwracanie uwagi na zdarzenia, jakie mają naprawdę miejsce bez wcześniejszych uprzedzeń lub innych zniekształceń poznawczych związanych z doświadczeniem indywidualnym obserwującego⁵.

Przedstawione warunki poprawnej obserwacji realizowanej jako element badania powinny zostać spełnione, aby badanie mogło mieć charakter naukowy. Warunkiem jest tu prawidłowo i jednoznacznie sformułowany przedmiot i obiekt badania oraz odpowiednio przygotowany do przeprowadzenia procedury badawczej obserwator, który powinien także świetnie orientować się w tematyce badanego przez niego problemu.

Rodzaje obserwacji

Obserwacja, to także najrozmaitsze (właściwie całkowicie różne) sposoby pozyskiwania danych, które zależą od rodzaju obserwowanych zjawisk i zmiennych. W jej skład wchodzi obserwacja uczestnicząca, czyli taka, jaką posługuje się etnologia, antropologia społeczna i kulturowa oraz obserwacja nieuczestnicząca, gdzie rola badacza w sposób dla wszystkich jednoznaczny określona jest jako nieuczestniczącego w sytuacji społecznej, która jest badana. Obserwacja uczestnicząca polega przede wszystkim na wejściu badacza w dane środowisko społeczne oraz obserwowaniu określonej grupy od wewnątrz, jako jeden z jej członków. Jest to równocześnie obserwacja bezpośrednia, kiedy

⁵ J. Pieter (1967), *Ogólna metodologia pracy naukowej*, Wrocław 1967; Sztumski J., *Wstęp do metod i technik badań społecznych*. Katowice 2008; J. Apanowicz, *Metodologia ogólna*, Gdynia 2002; Angrosino M., *Badania etnograficzne i obserwacje*, PWN, Warszawa 2015.

badacz sam zbiera dane, a także ukryta i niekontrolowana. Wchodzi ona w skład metod jakościowych. Obserwacja uczestnicząca ma na celu ułatwienie zrozumienia zachowań dzięki badaniu ich w naturalnym otoczeniu oraz codziennych zachowaniach. Niezbędne jest zatem nawiązanie przez obserwatora bezpośredniego kontaktu z osobami, które poddają się badaniu oraz wzięcie bezpośredniego i aktywnego udziału w obserwowanych sytuacjach. Dopuszczalne jest również, że obserwator prowokuje innych do określonych reakcji czy działań. Nie kieruje on jednak bezpośrednio postępowaniem osób, które obserwuje, przyjmuje jedynie typową rolę w zdarzeniach, które poddaje obserwacji, przy czym często nie ujawnia swoich prawdziwych intencji osobom, które bada. Przedmiotem obserwacji jest przede wszystkim zachowanie indywidualne obserwowanego, a zadaniem obserwatora dostrzeżenie, zarejestrowanie i zinterpretowanie subiektywnego sensu i znaczenia jego zachowania. Obserwacja ta prowadzona jest przy wykorzystaniu arkusza obserwacyjnego, a rejestrowana najczęściej przy użyciu sprzętu audiowizualnego oraz fotograficznego.

Obserwacja nieuczestnicząca polega na tym, że w jej trakcie badacz może znajdować się w obserwowanej grupie osób, jednak ogranicza się jedynie do biernego podglądu ich zachowań. Współczesna technologia pozwala również na obserwację zdalną, bez bezpośredniej obecności obserwatora w grupie. Warto jednak zauważyć, że taka obserwacja może być i zwykle jest ograniczona przez stosowane medium. Badanie z pozycji outsidera to przede wszystkim unikanie wpływania na funkcjonowanie obserwowanej grupy, w tym rezygnacja z wszelkich ról organizacyjnych i – co ważne – unikanie przede wszystkim jawnej dla obserwowanych oceny badanych zjawisk. Obserwator nastawia się tutaj na czystą percepcję, na bieżąco wszystko rejestruje, interesuje się wszystkimi detalami, również tym, co mogłoby wydawać się jasne i oczywiste. Obserwacja jest skoncentrowana na teraźniejszości i całkowitej rezygnacji z typizacji, której ewentualnie dokonujemy po przeprowadzeniu etapu rejestracji zmiennych.

Poza dwoma głównymi typami obserwacji można również, zależnie od sposobu jej organizacji, wyróżnić różne jej rodzaje, co ilustruje tabela 1.

Tabela 1. Rodzaje obserwacji

czynnik	rodzaj	charakterystyka	uwagi
dobór osób obserwowanych (grupy badanej)	niekontrolowana	Jej istotą jest rejestrowanie zjawisk i zachowań, które przebiegają w sposób naturalny i pozbawione są jakiegokolwiek ingerencji ze strony obserwatora. Obiekt obserwowany nie jest świadomy badania.	Przykładem obserwacji niekontrolowanej może być np. liczenie ile osób spośród tych, które podejmują pracę poza placówką penitencjarną, zwiększyło czas dbania o wygląd, np. zaczęło używać dodatkowych kosmetyków.
	kontrolowana	Wykorzystywana jest wyłącznie w celu uzyskiwania informacji od osób, które dzięki zaplanowanym wcześniej oddziaływaniom na nie dostarczają obserwatorowi jak najwięcej danych istotnych z punktu widzenia badania. Obserwator ma za zadanie zebrać odpowiednie informacje, które ma możliwość także zweryfikować za pomocą innych metod badawczych.	Ciekawą odmianą obserwacji kontrolowanej jest obserwacja uczestnicząca, podczas której badacz stara się włączyć do badanej społeczności, aby móc prowadzić obserwację od wewnątrz.
jawność procesu obserwacji	jawna	Kluczowym jest fakt poinformowania badanych osób, że są przedmiotem obserwacji, jednak nie muszą one wiedzieć o przedmiocie i celu badania.	Badacz może uczestniczyć w życiu grupy, może również jedynie być obecnym lub być nieobecnym, lecz powinien poinformować grupę, że jest obserwowana
	ukryta	Istotą jest nieinformowanie obserwowanej grupy (osób) o tym, że jest ona obserwowana, aby nie uświadomić badanym, że są przedmiotem obserwacji.	Przeprowadzana może być przy użyciu ukrytych kamer lub magnetofonów, luster weneckich czy przebrań.

czynnik	rodzaj	charakterystyka	uwagi
sposób organizacji obserwacji w trakcie jej trwania	standardowa – skategoryzowana	Przed rozpoczęciem obserwacji należy określić sposób i metody dokonywania pomiaru zjawisk, a także warunki prowadzenia i znormalizowania wyników badania, tak by badacz szczegółowo widział, w jakich warunkach będzie prowadził obserwację.	W obserwacjach tego typu wykorzystywane są zwykle różne instrumenty pomiarowe pozwalające na zarejestrowanie zmian i różnic w natężeniu zjawisk podlegających badaniu. Zwykle podczas prowadzenia standardowych obserwacji używa się dzienników, kwestionariuszy, czy też schematów bądź instrukcji obserwacji, które pomagają standaryzować badanie. Obserwator często jedynie rejestruje czynności, które wcześniej zostały przewidziane w arkuszu obserwacji.
	niestandardowa – nieskategoryzowana	W procesie obserwacji istnieje pełna swoboda, zarówno jeśli chodzi o wybór metody, jak i sposobu oceny wyników obserwacji. Klasyfikacji i kategoryzacji dokonuje się po zakończeniu etapu gromadzenia spostrzeżeń.	Badanie to jest również planowane (wymóg dla procesu badawczego), przebiega jednak w taki sposób, jaki prowadzi obserwację uzna za odpowiedni dla konkretnego badanego zjawiska. Pozwala to na maksymalizację efektu otwarcia na zmienność.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Angrosino M. 2015; Frankfort-Nachmias, Nachmias (2001); Sztumski (2008).

Obserwację niejawną, czyli metodę badań socjologicznych, która polega na tym, że badacz nie ujawnia się w badanym środowisku i ma pełną możliwość obserwacji zjawisk oraz procesów bez ingerowania w badane zachowania. Metoda ta wymaga, aby obserwator miał w badanym układzie określoną pozycję, która pozwoli mu na protokołowanie badania tak, by nie było to dostrzeżone przez osoby badane.

Każdy z wymienionych rodzajów obserwacji był i może być stosowany w zakresie badań z obszaru penitencjarystyki. Istotne jest jednak zachowanie bezpieczeństwa oraz zasad zachowania etyki (tabela 2).

Tabela 2. Przykłady zastosowania różnych rodzajów obserwacji w badaniach z obszaru penitencjarystyki

rodzaj	przykład badania	obserwowane zmienne
niekontrolowana	Obserwacja zachowania w celi, w szczególności celi monitorowanej. Działalność prospołeczna funkcjonariuszy.	Zachowania autoagresywne. Stan zdrowia. Relacje między skazanymi. Przyjmowanie funkcji społecznych, np. w komitecie rodzicielskim. Działania na rzecz społeczeństwa, np. krwiodawstwo, praca z młodzieżą.
kontrolowana	Diagnozowanie skuteczności szkoleń realizowanych i organizowanych dla funkcjonariuszy (np. z podziałem na dedykowane specjalnie dla służby i otwarte). Diagnozowanie skuteczności form terapii.	Skuteczność działań. Przyjmowanie i adaptowanie nowych rozwiązań – zachowań. Efektywność pracy skuteczność działania. Przyjmowanie nowych (pożądanych) zachowań. Interioryzacja wartości (zachowania).
jawna	Obserwacja placu spacerowego. Obserwacja zajęć w szkole przywiezionej (hospitacja).	Relacje społeczne. Komunikacja interpersonalna (formy i sposoby).
ukryta	Uczestnictwo badacza w grupie więźniów Prowadzenie obserwacji celi w sposób ukryty	Relacje społeczne. Komunikacja interpersonalna (formy i sposoby).
standardowa -skategoryzowana	Obserwacja topograficzna placu spacerowego lub innej przestrzeni, w której więźniowie mogą przemieszczać się względnie swobodnie. Obserwacja arkuszowa środowiska zajęć dydaktycznych.	Nawiązywanie procesu komunikacji. Aktywność w zakresie komunikacji. Zachowania agresywne. Zachowania uległe. Desensytyzacja. Stosowane formy przekazu.
niestandardowa – nieskategoryzowana	Swobodne obserwowanie placu spacerowego. Swobodna obserwacja środowiska pracy. Hospitacja zajęć szkoleniowych. Obserwacja palarni.	Zachowania typowe. Zachowania anomiczne. Zachowania nietypowe. Aktywność poznawcza uczestników.

Źródło: opracowanie własne na podstawie roczników.

Ważną kwestią związaną z obserwacją jest jej wpływ świadomości bycia obserwowanym na zmiany w zachowaniach osób obserwowanych. Po raz pierwszy zjawisko to zaobserwowano i opisano w fabryce Western Electric, mieszczącej się w okolicach Chicago, w związku z badaniami realizowanymi w latach 1924-1932. Były to badania związane z oddziaływaniem różnych stopni natężenia oświetlenia w miejscu pracy na poziom motywacji oraz wydajność pracujących w nim ludzi. Po dokonaniu licznych obserwacji w odmiennych warunkach badacze doszli do wniosku, iż największy wpływ na efektywność pracowników miał nie poziom oświetlenia czy złożoność wykonywanych zadań, lecz świadomość bycia obiektem obserwacji. Badani starali się lepiej wykonywać swoją pracę, będąc pod obserwacją naukowców, w efekcie przeprowadzonego eksperymentu wyniki odbiegały od ustalonej normy.

Zmienność rzeczywistości, nowe wyzwania i nowe możliwości badań ewokują powstawaniem nowych technik obserwacji, wśród nich warto wskazać shadowing. Jest to technika obserwacji, która polega na ustawicznym podążaniu za wybranym aktorem społecznym (osobą obserwowaną). Istotą jest tu towarzyszenie osobie obserwowanej w jej aktywnościach osobowych, w tym w szczególności społecznych. Jest to technika, która może mieć dużo zastosowań w penitencjarystyce. Obecnie często jest wykorzystywana na gruncie pedagogiki i psychologii pracy. Przeprowadzane są z jej użyciem badania reprezentantów danego zawodu bądź obserwacje zachowań związanych z określonymi sytuacjami życiowymi. Metoda ta ma duże zastosowanie do wskazania zachowań i zjawisk, których istnienia sam badany nie jest świadomy.

Warto podkreślić, iż pomimo szczegółowych różnic w poszczególnych technikach obserwacja zawsze dotyczy zachowań, działań oraz interakcji w szczególności symbolicznych, w sytuacjach społecznych tak umyślnie stworzonych dla celów eksperymentalnych (wtedy jest częścią eksperymentu), jak i powstających spontanicznie w warunkach naturalnych (wtedy wstępuje jako samoistna metoda badań). W tak postrzeganej perspektywie metodologicznej sytuacje te są warunkowane zarówno subiektywną interpretacją, jak i intencjami osób działających. Stawia to jednocześnie warunek i wymóg, by obserwator posiadał zdolność obserwacyjną i spostrzegawczość. W szczególności nie powinien on ingerować w przebieg zjawisk oraz wywoływać określonych zachowań.

Metodyczne i techniczne uwarunkowania efektywnej obserwacji w warunkach placówki penitencjarnej

Wiele procesów przebiegających w placówkach penitencjarnych może podlegać badaniom. Takie działania mogą służyć nie tylko rozwojowi nauk o więziennictwie, lecz także doskonaleniu pracy funkcjonariuszy, w szczególności poprawy jej warunków, efektywności oraz poziomu bezpieczeństwa. Od lat prowadzone są takie badania w wielu krajach świata. Jak zauważa J.B. Jacobs „Wiele wiedzy o życiu w więzieniach i innych instytucjach tego typu posiadamy dzięki raportom badaczy społecznych, którzy pełnili rolę obserwatorów w celu gromadzenia danych poprzez intensywną interakcję z personelem i więźniami”. Obserwacja jako metoda pozwalająca na ograniczenie ingerencji w procesy zachodzące w placówce do niezbędnego minimum, wydaje się metodą szczególnie przydatną w prowadzeniu badań penitencjarnych. Istotne jest tu odpowiednie opracowanie technik i przygotowanie efektywnych i funkcjonalnych narzędzi badań. W szczególności powinny to być arkusze lub dzienniki obserwacji, mogą to być różnego typu instrumenty pomiarowe pozwalające na zarejestrowanie i pomiar zmian i różnic w natężeniu zjawisk podlegających badaniu. Najczęściej podczas prowadzenia obserwacji poza dziennikami, arkuszami i kwestionariuszami używa się różnego rodzaju schematów bądź instrukcji obserwacji, które pomagają standaryzować badanie. W takiej sytuacji obserwator często jedynie rejestruje czynności, które wcześniej zostały przewidziane w arkuszu, instrukcji lub schemacie obserwacji. Pozwala to, aby w trakcie badań i zbierania danych lub stwierdzeń opisowych obserwator korzystał ze wspomnianych narzędzi i odnotowywał wszystko w arkuszu lub dzienniku obserwacji.

Kluczowym jest, aby służące do rejestrowania narzędzia pozwalały na zarejestrowanie wszystkich spostrzeżeń i niezbędnych informacji. Narzędzia badawcze mogą mieć dowolną konstrukcję, muszą jednak umożliwić i uprościć gromadzenie, selekcję oraz kategoryzację gromadzonych danych. Dlatego ważne jest, aby wcześniej był przygotowany kwestionariusz z wytypowanymi zagadnieniami, które mają objąć obserwację, jest to szczególnie istotne, jeżeli obserwacje są dokonywane przez różne osoby, a nie jedynie badacza. Zbierać i zapisywać należy wszystko, co dotyczy uzasadnienia tezy bądź hipotezy postawionej w związku z podjętym problemem badawczym, którego dotyczy. Wszystkie spostrzeżone

okoliczności, fakty, zdarzenia, mające związek z danym zagadnieniem, powinny być datowane. Aby prowadzone zapisy i wyjaśnienia były rzetelne, konieczne jest prowadzenie weryfikacji. Podstawowym zadaniem tej procedury jest określenie jakości oraz wartości zbieranego materiału, ustalenie rzetelności oraz wiarygodności zebranych danych. Ważne jest również wykluczenie wszystkich nieprawdziwych lub nieprawidłowo zebranych danych.

Selekcji materiału badawczego dokonuje się poprzez wybranie tylko niezbędnych danych do rozwiązania podstawowego problemu ze wszystkich zebranych danych, wyeliminowania informacji, które są niepotwierdzone i nie mają żadnych wartości dla badanego problemu. Po przeprowadzeniu podstawowej selekcji należy uporządkować materiał zgodnie z jego ważnością i wartością, tak by dało się dokonać klasyfikacji. Klasyfikacja polega na wyodrębnieniu charakterystycznych cech z badanego zbioru, odpowiada ona założonym kryteriom podziału. Przy poprawnej klasyfikacji muszą być zapewnione jednolite, ściśle określone treści i wartości. Jej podstawą jest połączenie uzyskanych danych zgodnie z ich wspólnymi wartościami. Z kategoryzacją wiąże się również skalowanie danych, które polega na przyporządkowaniu badanym cechom czy zdarzeniom określonych wartości. Jest to często wykorzystywany w obserwacji zabieg pomiarowy, za pomocą którego można ilościowo scharakteryzować jakościowe aspekty badanych zjawisk⁶.

Możemy wskazać wiele technik obserwacji rozumianych tu jako sprecyzowane sposoby wykonywania obserwacji w celach badawczych, odnosząc je do sytuacji placówki penitencjarnej. Wyróżnia się trzy główne techniki:

- osobistą, kiedy badacz osobiście obserwuje sytuację; może to być również obserwacja uczestnicząca, może być realizowana przez funkcjonariusza-badacza w trakcie i w związku z pełnioną przez niego służbą;
- mechaniczną, która odbywa się przy użyciu urządzeń mechanicznych, w tym również związanych ze sprawowanym dozorem;
- elektroniczną, w czasie której posługuje się urządzeniami elektronicznymi, fotokomórką, kamerą, również tymi wykorzystywanymi w ramach dozoru, w tym również w związku z realizacją kary w warunkach wolnościowych.

⁶ J. Shaughnessy, J. Zechmeister, E. Zechmeister, M. Rucińska, *Metody badawcze w psychologii*, Gdańsk 2002.

Ciekawym rozwiązaniem jest technika obserwacji próbek czasowych, podobnie jak obserwacja skategoryzowana dotyczy ważnego dla badacza zjawiska, jednak podstawowa różnica polega na tym, że odbywa się ona w ciągu niedługich jednostek czasowych. Czas trwania wynosi od kilku sekund nawet do 30 minut. Przy czym ta ostatnia długość jest sytuacją rzadko spotykaną. Zwykle stosowane są okresy do 5 minut oraz krótsze. Obserwator odnotowuje, czy w określonych okresach interesujące go zjawiska miały miejsce, czy też nie⁷.

Wśród technik obserwacji niestandardyzowanej warto wskazać na technikę obserwacji dorywczej, technikę dzienniczków obserwacyjnych, technikę obserwacji fotograficznej i technikę obserwacji próbek zdarzeń. Istotą techniki obserwacji dorywczej jest zapisywanie tych zachowań, które – zdaniem obserwatora – na to zasługują. Odnotowuje on zatem wszystko, co zasługuje w jego przekonaniu na uwagę w zachowaniu badanych bez uświadamiania sobie poznawczego znaczenia. Następnie notatki poddawane są dalszej analizie. Warto zauważyć, że krytycy tej techniki zarzucają jej subiektywność.

Kolejna z wymienionych, technika dzienniczków obserwacyjnych, polega przede wszystkim na opisywaniu zdarzeń i zjawisk w ich naturalnym następstwie czasowym (kolejności, w jakiej zostały zaobserwowane). Co jest zwykle prowadzone w długim czasie, niekiedy nawet przez wiele lat? Wyniki obserwowanych zjawisk przedstawione są zwykle w formie narracyjnej oraz zazwyczaj uwzględniają towarzyszące im warunki i sytuacje. Warto dodać, że funkcję dzienniczka mogą wypełnić rozmaite systematycznie wypełniane raporty z realizacji zadań w jednostce.

Trzecia technika, obserwacji fotograficznej, polega na obserwowaniu całokształtu zachowania się osoby poddawanej badaniu. Natomiast ważne jest to, że badanie przeprowadza się w ściśle określonym czasie, sytuacji oraz warunkach, w jakich występuje. Przykładem może być obserwacja środowiska pracy więźniów, podejmowana w określonych bardzo konkretnych porach, np. w trakcie rozpoczynania pracy, przerwy śniadaniowej i kończenia pracy. Pozornie jest ona bardzo podobna do techniki dzienniczków obserwacyjnych. Jednak jej podstawowa różnica dotyczy techniki i czasu obserwacji fotograficznej, który jest krótki oraz intencyjności i dokładności. Technika obserwacji fotograficznej jest znacząco bardziej intensywna i dokładniejsza w rejestrowaniu faktów oraz zdarzeń,

⁷ M. Łobocki, *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Warszawa 2005, s. 49.

oraz możliwie wielu związanych z nimi okoliczności. Wymaga ona przede wszystkim odnotowywania wszystkiego, co jest związane z przedmiotem obserwacji, w tym również w samym momencie dokonywania badania.

Ostatnią wymienioną techniką jest technika obserwacji próbek zdarzeń. Jej istota polega na tym, że technika obserwacji próbek zdarzeń dotyczy tylko jednej wyselekcjonowanej grupy zdarzeń i przyświeca jej sprecyzowany cel oraz aparat badawczy. Obserwator nie ingeruje w przebieg zdarzeń, stara się jedynie dokonać dokładnych spostrzeżeń, które zapisuje w trakcie badanego zdarzenia bądź bezpośrednio po jego zakończeniu. Przykładem może być obserwacja zdarzeń i zachowań na placu spacerowym. Obserwator jest zainteresowany wyłącznie ich występowaniem oraz kierunkiem, czyli tym kto i wobec kogo takie zachowania prezentuje.

Materiał obserwacyjny, który został zgromadzony w trakcie badania, to podstawa interpretacji obserwacji. Oznacza to wyciągnięcie wniosków, które są oparte na zaobserwowanych faktach. Istotne jest tu opisywanie i interpretowanie powiązań między poszczególnymi faktami bądź zdarzeniami, które powinno wyjaśnić obserwatorowi wszystko, co go interesuje. Wiele stawianych pytań podczas interpretacji zaobserwowanych zdarzeń wybiega poza obserwowane zjawisko. Zobaczyć da się tylko i wyłącznie następstwo faktów, często natomiast nie da się jednak zobaczyć ich przyczyn, w tym szczególnie motywów działania, które są jedynie znane z ustnych relacji, lecz nigdy nie ma pewności, że badana osoba nie mija się z prawdą. Aby należycie zinterpretować zebrany materiał, konieczne jest przestrzeganie kilku podstawowych warunków, takich jak⁸:

1. Znacząca ilość i różnorodność materiału obserwacyjnego – opis pojedynczego zdarzenia, nawet szczegółowy i wyczerpujący, nie jest wystarczający dla całkowitego uogólnienia danego zdarzenia; wszelka interpretacja, zgodna z założeniami metodologicznymi, będzie wymagała niezliczonej ilości faktów i różnorodności. Ilość niezbędnego materiału obserwacyjnego jest zależna od rodzaju badanego problemu. Jeśli przedmiotem obserwacji nie będzie zjawisko w trakcie jego przekroju rozwojowego, wystarczy przeprowadzenie badania przez 2-3 miesiące, pod warunkiem że jest ono przeprowadzane systematycznie; często

⁸ J. Shaughnessy, J. Zechmeister, E. Zechmeister, M. Rucińska (2002), *Metody badawcze w psychologii*, Gdańsk 2002.

- o liczbie i różnorodności zgromadzonych faktów nie decyduje czas, w jakim przeprowadzana jest obserwacja, a jej częstotliwość.
2. Znajomość wiedzy psychologicznej – bardzo ważna jest wiedza z zakresu teorii tłumaczenia mechanizmu regulacji zachowań ludzkich; obserwacja kilku osób pozwala poznać różne bądź podobne reakcje na ten sam bodziec, a także towarzyszące temu przeżycia psychiczne.
 3. Badawcza postawa obserwatora – obserwator powinien unikać pochopnych wniosków w dokonywanej obserwacji; przy czym w sposób oczywisty przeprowadzana obserwacja upoważnia go do wyciągnięcia wniosków, w tym również śmiałych i o wysokim stopniu prawdopodobieństwa, ważne jest, aby były one tworzone w oparciu o obserwowane fakty; badacz może również potwierdzić swoje wnioski za pomocą innych metod badawczych, przede wszystkim eksperymentu, co jest częstą praktyką.

Interpretacja materiału obserwacyjnego ma jednocześnie swoje granice. Pozwala wyprowadzić wnioski, które dotyczą właściwości psychicznych obserwowanej osoby, wyjaśnić poszczególne reakcje lub działania i wszelkie bodźce, a także wyjaśnić wszystkie fakty, stany oraz procesy. Wymaga jednak rzetelnej znajomości kontekstu interpretowanych obserwacji. W szczególności rozumienia rzeczywistości badanej placówki penitencjarnej. W sytuacji, w której badacz nie zna tej specyfiki, powinien na tym etapie zaangażować do współpracy eksperta. Natomiast w sytuacji, gdy badaczem jest funkcjonariusz, np. w ramach action research (badanie w działaniu) ważnym jest, by uniknąć wpływu osobistych doświadczeń i emocji na proces analizowania zaobserwowanych zjawisk.

Jednocześnie dokonując wyboru technik, rodzajów jak i środków technicznych stosowanych w obserwacji, trzeba uwzględnić, że jest ona zwykle dokonywana w warunkach ograniczonej wolności osób obserwowanych. Dlatego szczególną wagę należy przywiązywać do godności osobowej obserwowanych. Rozumieć należy ją dwojako. „Z jednej strony jest to godność ludzka określająca człowieczeństwo, stanowiąca wartość transcendentną, przyrodzoną i niezbywalną, której nikt nie może człowieka pozbawić w żadnych warunkach.(...) W drugim aspekcie godność człowieka występuje, jako godność osobowa (osobista, osobowościowa), która oznacza szacunek należny każdej osobie”⁹. Penitencjarysta-badacz

⁹ T. Przesławski, *Konsekwencje naruszenia zasady humanitaryzmu i poszanowania godności ludzkiej w postępowaniu karno-wykonawczym*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2015, nr 88, s. 35.

powinien mieć na względzie fakt, że sama zwyczajnie wyrażona zgoda nie wystarczy. W perspektywie etycznej badań konieczna może być zgoda odpowiedniej komisji.

Obserwacja w cyfrowym świecie

Jak zauważa M. Tanaś „Współczesny człowiek funkcjonuje w dwóch, przenikających się wzajem przestrzeniach: realnej i wirtualnej? Pierwsza – fizyczna, świat życia i śmierci, ale i bogactwa doznań polisensorycznych, to przestrzeń tętniąca kolorami i kształtami, świat zapachów, smaków i dotyku, łez i miłości. Druga – wirtualna, zrodzona z odwiecznych marzeń człowieka o likwidacji barier czasu, odległości i nadmiernego trudu, to świat dźwięków oraz barwnych, statycznych i ruchomych obrazów. To przestrzeń oplatająca ziemski glob siecią ludzkich konfliktów i twórczości, ale też pole wojen gospodarczych, ideologicznych i politycznych, agora społecznego dyskursu, świat marzeń, bazar handlu ludzkimi organami, globalny rynek przedsięwzięć ekonomicznych i – pole człowieczych podłości”¹⁰. Sytuacja ta nie omija również obszaru zainteresowań penitencjarystyki.

Dynamiczny postęp technologii cyfrowych z jednej strony umożliwia, z drugiej zaś wymusza gromadzenie bardzo dużych ilości danych, będących często w swojej istocie wynikiem obserwacji. W efekcie powstają ogromne zbiory danych. Jednocześnie zmusza to do tworzenia coraz bardziej skomplikowanych algorytmów potrzebnych do analizy tych danych. Warto przy tym zwrócić uwagę, że sieć komputerowa i za jej pośrednictwem dostępne zbiory danych umożliwiają dostęp do rozmaitych materiałów medialnych i tym samym otwierają rozległe możliwości techniczne badań nad wszystkimi mediami¹¹.

Te duże i złożone zbiory danych, których rozmiar czyni je niedostępnymi dla tradycyjnych aplikacji przetwarzania danych lub okazują się one niewystarczające do ich analizy określamy pojęciem Big Data. Należy przy tym pamiętać, że rozwój technologii informacyjnych i komunikacyjnych, inne rozmiary i problem złożoności występował w dużych danych 20 lat temu, inny 15 lat temu, a jeszcze inny występuje teraz.

¹⁰ M. Tanaś, op. cit., s. 9.

¹¹ M. Lisowska-Magdziarz, *Metodologia badań nad mediami – nurty, kierunki, koncepcje, nowe wyzwania*, „Studia Medioznawcze” 2013, nr 2 (53) s. 39; J. Hunsinger, L. Klastrup, M. Allen, red. *International Handbook of Internet Research*, Dordrecht–New York 2010.

Warto zauważyć, że czym większe zbiory danych i czym częściej są analizowane, tym większe prawdopodobieństwo odkrycia bardziej znaczącej wiedzy w nich ukrytej, którą można wykorzystać w celach gospodarczych czy społecznych. Dlatego systematyczna obserwacja i analiza Big Data pozwala podejmować decyzje na podstawie danych, które wcześniej były nieużyteczne ze względu na niską dostępność. Dzięki zaawansowanym technikom analitycznym, takim jak uczenie maszynowe, analiza predykcyjna, eksploracja danych, statystyki i przetwarzanie języka naturalnego, można analizować wcześniej niewykorzystywane źródła danych niezależnie lub razem z istniejącymi i tradycyjnie dostępnymi (badania sondażowe itd.). Dzięki temu pozyskuje się nowe informacje, niezwykle użyteczne w procesie wnioskowania i podejmowania decyzji, i to na wielu polach. Owa użyteczność ma swoje źródło w stosunkowo niskich kosztach oraz w szybkości.

Systematyczne badanie zachowań i opinii użytkowników portali internetowych, sieci społecznościowych lub innych zbiorów danych otwiera zupełnie nowe perspektywy poznawcze przed naukami społecznymi, w tym również penitencjarystką. Jak zauważa M. Tanaś, „Możliwe jest oczywiście także wykrywanie źródeł zagrożeń społecznych i ekonomicznych, działań terrorystycznych, konfliktów politycznych i militarnych, stosunkowo precyzyjne śledzenie ich rozprzestrzeniania, skali, odbioru społecznego itd.”¹². Działania takie mogą w sposób znaczący wspierać nie tylko profilaktykę działań i zachowań patologicznych, lecz także efektywnie wspierać proces resocjalizacji oraz systemy dynamicznego zapewniania bezpieczeństwa?

Nowoczesne cyfrowe narzędzia mogące służyć systematycznej obserwacji są bardzo efektywnymi narzędziami badań. Obok nich istnieją również inne metody obserwowania współczesnego świata rzeczywistości cyfrowej, które mogą być znakomitym sposobem pozyskiwania danych i prowadzenia obserwacji naukowej¹³. Sytuacja zmiany rodzi oczywiście wiele pytań. „Co badać, jak i w jakim celu? Czy nowe media to nowa jakość, czy kontynuacja? Czy badając przekazy medialne, należy dostosowywać istniejące, wcześniej wypracowane metody, techniki i narzędzia, czy poszukiwać zupełnie nowego podejścia metodologicznego, integrującego rozmaite aspekty komunikacji starej i nowej?(...)”¹⁴. Jednak każde pytanie to początek podróży poszukiwacza, okazja do odnalezienia nowych, jeszcze doskonalszych odpowiedzi.

¹² M. Tanaś op. cit., s. 14.

¹³ W. Pisarek, *Wstęp do nauki o komunikowaniu*, WAIp, Warszawa 2008.

¹⁴ M. Lisowska-Magdziarz, op. cit., s. 40-41.

Granice poznawcze obserwacji, jako metody badań

Obserwacja, jako szczegółowa metoda badań naukowych oparta w swoim założeniu na indukcji, która będąc najstarszą z metod redukcyjnych, jest uważana za podstawową metodę rozwiązywania problemów naukowych¹⁵. Wielu filozofów nauki analizując definicje indukcji¹⁶, zauważa, że nawet przy prawdziwości przesłanek nie gwarantuje ona prawdziwości wniosków. Jest zatem instrumentem zawodnym. W tym sensie również obserwacja nie jest procedurą badawczą, na której nie powinno się bezwzględnie polegać. Warto dodać, iż znane są trzy postacie: indukcja zupełna, niezupełna i eliminacyjna (J. Apanowicz, s. 25-26). W praktyce nauk społecznych i empirycznych, do których zalicza się penitencjarystyka, spotykamy najczęściej zastosowanie indukcji niezupełnej, co należy odnieść również do obserwacji jako metody badań szczegółowych. Gdy nie jest możliwe zaobserwowanie wszystkich zjawisk czy procesów danej klasy. Przedmiotem badania jest wówczas określony ich podzbiór – próba.

Obserwację, jak każdą metodę szczegółową, cechują pewne ograniczenia, zarówno pod względem możliwości poznawczych, jak i w zakresie badawczym. Głównym źródłem ograniczeń jest fakt, że badaczobserwator wpływa w istotny sposób na wartość obserwacji.

„Zazwyczaj głównym błędem popełnianym w obserwacji jest przede wszystkim powierzchowność i stronniczość spostrzeżeń obserwatora. Przejawia się to zazwyczaj tym, że obserwator dokonuje selekcji obserwowanych faktów na podstawie przyjętego z góry założenia, które chce udowodnić, celowo pomija pewne fakty, które mogą nie poświadczają tego założenia. Obserwator może również pomijać (świadomie bądź nie) warunki i sytuacje, kłaść przesadny nacisk na osoby i wydarzenia, które go osobiście zajmują, przez co może przeoczyć szereg istotnych informacji z punktu widzenia przeprowadzanej obserwacji”¹⁷. Szczególnym przypadkiem powierzchowności i stronniczości spostrzeżeń obserwatora są osobiste uczucia, które żywi do obserwowanych osób bądź zjawisk. W służbie emocje są częstym zjawiskiem wśród funkcjonariuszy, co wiąże się ze zdecydowanie częstym występowaniem różnego rodzaju zagrożeń

¹⁵ J. Such, M. Szcześniak, *Filozofia nauki*, Poznań 1999, s. 11.

¹⁶ Z. Hajduk (2012), *Ogólna metodologia nauk*, Lublin, s. 74; J. Apanowicz, 2002, s. 25.

¹⁷ D. Cybulska, *Wykorzystanie metody obserwacji w naukach społecznych*, „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” 2013, nr 2(6), s. 28.

oraz wysokim poziomem obciążenia psychicznego¹⁸. Istnieje wiele źródeł stresu w pracy funkcjonariuszy SW. Według Zespołu Służby Medycyny Pracy i Bezpieczeństwa i Higieny Pracy SW są one związane nie tylko z jej specyfiką, lecz także z relacjami społecznymi i społecznym odbiorem zawodu¹⁹. Stres, emocje i współwystępujące silne napięcie psychiczne z tym związane zniekształcają często sposób obserwacji – zdecydowanie trudniej w takiej sytuacji o obiektywizm. Należy zauważyć, że obserwator jest zwykle zaangażowany (stara się) w proces obserwacji i w konsekwencji jest przekonany o obiektywności i dokładności dokonanych przez siebie obserwacji. W efekcie badacz nie usiłuje pogłębiać dokonanych obserwacji, zaobserwowanych faktów i zjawisk, uznając je za oczywiste, choć w rzeczywistości tak być nie musi. Każda technika obserwacyjna musi być oceniana w ścisłym kontekście z osobistymi zdolnościami, kompetencjami i doświadczeniami obserwatora, zarówno w odniesieniu do samego obserwatora w rozumieniu badacza, jak i w rozumieniu osób dokonujących obserwacji (w znaczeniu pomiaru), a mogą również wpływać na niedokładność spostrzeżeń, która może mieć oczywiście również wiele innych przyczyn.

Istotnym błędem jest przedwczesna interpretacja obserwowanego zjawiska. Wiele badanych rzeczy obserwator często poznaje pośrednio poprzez wnioskowanie, co prowadzi do interpretacji podczas gromadzenia danych obserwacyjnych. Nie powinno się jednak interpretować przedwcześnie tego, co ma stanowić podstawę przyszłych wniosków. W tradycyjnych schematach badawczych niedopuszczalne jest w trakcie zbierania materiału uzasadnianie i wyjaśnianie zachowań czy zjawisk, które miałyby negatywnie świadczyć, np. o poddawanym badaniu. To cały szereg obserwacji na przestrzeni dłuższego czasu powinien doprowadzić obserwatora do wszelkich wniosków.

W konsekwencji zaistnienie tych błędów prowadzi do tego, że obserwacja staje się powierzchowna lub stronicza (możliwe jest wystąpienie obu tych cech). Przejawia się to tym, że badacz dokonuje selekcji obserwowanych faktów na podstawie przyjętych hipotez, które chce udowodnić. W konsekwencji (świadomie bądź nie) pomija niektóre fakty, mogące falsyfikować stawiane hipotezy. Konsekwencją zaistniałych

¹⁸ A. Piotrowski, *Kwestionariusz Stresu Służby Więziennej – Podręcznik*, Warszawa 2011, s. 9; por. też A. Łuczak, *Wymagania psychologiczne w doborze osób do zawodów trudnych i niebezpiecznych*, Warszawa 1998.

¹⁹ J. Pomiankiewicz, *Stres i wypalenie zawodowe funkcjonariuszy Służby Więziennej*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2010, nr 67-68, s. 54-55.

nieprawidłowości może być pominięcie warunków i sytuacji niedocenianych lub położenie przesadnego nacisku na osoby bądź wydarzenia, które w sposób szczególny zajmują badacza, co może prowadzić do przeoczenia istotnych informacji z punktu widzenia przeprowadzanej obserwacji. Szczególnym przypadkiem powierzchowności i stronniczości spostrzeżeń obserwatora są osobiste uczucia, które żywi do obserwowanych osób czy zjawisk. Zniekształcają one sposób obserwacji – trudno w takiej sytuacji o obiektywizm. Innym błędem popełnianym w obserwacji jest niekompletność oraz niedokładność w rejestrowaniu zaobserwowanych danych, która wynika z niewłaściwej interpretacji zgromadzonego materiału. Często spotykanym brakiem w takiej sytuacji jest zbyt szybkie wyciągnięcie wniosków i traktowanie ich jako bezspornych stwierdzeń, np. przyjmowanie jednorazowego zdarzenia jako typowego dla wszystkich tego typu zdarzeń. Kierując się tymi przesłankami, D. Cybulska zauważa, że „Dużym błędem jest także, kiedy obserwator nawiązuje do swoich osobistych doświadczeń, co może mieć wpływ na przeprowadzaną obserwację”²⁰. Przemawiałoby to za stanowiskiem, że funkcjonariusz nie powinien prowadzić badań na terenie swojej jednostki penitencjarnej lub na terenie jednostki związanej z nią. Mówiąc jednak o osobistych nastawieniach funkcjonariuszy, jako badaczy, warto zauważyć odmienne stanowiska nierzadko występujące w środowisku naukowym, wskazujące na osobiste zaangażowanie jako czynnik sprzyjający jakości badań. O łączeniu motywacji osobistych i poznawczych pisze m.in. M. Schwalbe²¹, wskazując osobiste motywacje, a nawet zaangażowanie jako korzystny czynnik w procesie prowadzenia badań, dzięki któremu prowadzenie badania nie jest jedynie wynajętej osoby niekiedy wyalienowanym działaniem w tak zwanym biznesie naukowym. W tym kontekście osobiste zaangażowanie funkcjonariusza w proces badań i poszukiwanie prawdy na pewno korzystnie wpływa na efektywność badań i ich jakość, należy jednak pamiętać, aby nie przesłoniło ono nadrzędnego celu badacza, jakim jest dążenie do prawdy. W sytuacji gdy funkcjonariusz-badacz nie ma pewności, czy obserwacja odzwierciedla rzeczywistość, warto dokonać triangulacji i uzupełnić ją przez inne metody badań lub – jeżeli to niemożliwe – przez innego rodzaju obserwacje.

²⁰ Ibidem, s. 29.

²¹ M. Schwalbe, *The Minor in Men`s Faces*, [w:] „Journal of Contemporary Ethnography” 1996, nr 25, s. 58-82.

Zakończenie

Podsumowując przedstawione rozważania, należy dodać, że wszystkie metody podporządkowane są zadaniom badawczym, które wyznacza im określona nauka.²² W tym kontekście można stwierdzić, iż obserwacja to szczegółowa metoda badań, znakomicie i efektywnie stosowana w naukach społecznych, w tym w penitencjarystyce. Pozwala ona wyjaśnić, opisać lub sprawdzić stan zastany, możemy go wprost na różne sposoby obserwować. Pozwala również śledzić dynamikę zmian zachodzących w różnych społecznych przestrzeniach, np. relacji interpersonalnych, zmian zachowań itp. Obserwacja stosowana jako szczegółowa metoda badań ma liczne zalety, których nie posiadają inne metody badań. W sposób szczególny warto podkreślić, że umożliwia ona bezpośrednie poznanie zachowań, które podlegają badaniu w ich naturalnych warunkach oraz okolicznościach. Dobrze prowadzona obserwacja przy starannym rejestrowaniu wszystkich faktów pozwala na zgromadzenie wiarygodnego materiału, współczesna technologia pozwala, aby osobiste spostrzeżenia obserwatora były dokumentowane również (dodatkowo) przez środki techniczne, np. dyktafon, aparat fotograficzny, kamerę.

Obserwacja ma szczególną wartość jako badanie pilotażowe lub wstępne. Ułatwia wtedy sformułowanie hipotezy roboczej wprowadzenia zmian i poprawek w narzędziach badawczych na etapie planowania lub w początkowej fazie badań. Obserwacja jest również metodą znakomicie nadającą się do stosowania z innymi metodami badań, np. z ankietą, wywiadem, testami czy eksperymentem. Pozwala badaczowi na wzajemne potwierdzanie wyników uzyskanych na drodze różnych procedur badawczych, co w sytuacji stosowania metod opartych na indukcji niepełnej zawsze zwiększa i rzetelność badań, i wiarygodność dowodzonych twierdzeń.

Dla badaczy z obszaru penitencjarystyki dodatkowym atutem obserwacji jest to, że pozwala ona na prowadzenie badań bez ingerowania w badaną społeczność, co w sytuacji placówek penitencjarnych może mieć niepotrzebne i nieoczekiwane skutki. Jednocześnie prawidłowo prowadzona obserwacja, pozwalając na uzyskanie informacji o badanych, które trudno zdobyć przy wykorzystaniu innych metod, sprzyja ciągłemu ulepszaniu i doskonaleniu działań penitencjarnych.

²² S. Kamiński, *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, Lublin 1992, s. 148.

Bibliografia

- Angrosino M., *Badania etnograficzne i obserwacje*, PWN, Warszawa 2015.
- Apanowicz J., *Metodologia ogólna*, Gdynia 2002.
- Bochenek M., *Słowo wstępne*, [w:] Tanaś M., Kamola M., Lange R., Fila M., *Big Data w edukacji, CONTENT 1.0* – prototyp aplikacji do analizy treści internetu, NASK APS, Warszawa 2019.
- Cybulska D., *Wykorzystanie metody obserwacji w naukach społecznych. Obronność*. „Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” 2013, nr 2(6).
- Frankfort-Nachmias C., Nachmias D., *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań 2001.
- Hajduk Z., *Ogólna metodologia nauk*, Lublin 2012.
- Hunsinger J., Klastrup L., Allen M., red. *International Handbook of Internet Research*, Dordrecht – New York 2010.
- Jacobs J.B., *Participant observation in prison*, “Journal of Contemporary Ethnography” 1974, nr 3(2).
- Kamiński S., *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, Lublin 1992.
- Lisowska-Magdziarz M., *Metodologia badań nad mediami – nurty, kierunki, koncepcje, nowe wyzwania*, „Studia Medioznawcze” 2013, nr 2 (53).
- Lofland J., Snow D.A., Anderson L., Lofland L.H., *Analiza układów społecznych*, Warszawa 2009.
- Łobocki M., *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Warszawa 2005.
- Łuczak A., *Wymagania psychologiczne w doborze osób do zawodów trudnych i niebezpiecznych*, Warszawa 1998.
- Newton-Smith W.H., *A Companion to the Philosophy of Science*, Oxford 2000.
- Olson R., Verley J., Santos L., Salas C., *What we teach students about the Hawthorne Studies: A review of content within a sample of introductory I-O and OB textbooks*, [w:] *The Industrial-Organizational Psychologist*, Vol. 41, No. 3, L. Steelman red., “Society for Industrial and Organizational Psychology” 2004, Inc., Bowling Green.
- Pieter J., *Ogólna metodologia pracy naukowej*, Wrocław 1967.
- Piotrowski A., *Kwestionariusz Stresu Służby Więziennej* – Podręcznik, Warszawa 2011.
- Pisarek W., *Wstęp do nauki o komunikowaniu*, WAiP, Warszawa 2008.
- Poklek R., *Motywacja osiągnięć funkcjonariuszy Służby Więziennej*, Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej, Kalisz 2015.
- Pomiankiewicz J., *Stres i wypalenie zawodowe funkcjonariuszy Służby Więziennej*, „Przeгляд Więziennictwa Polskiego” 2010, nr 67-68.

- Przesławski T., *Konsekwencje naruszenia zasady humanitaryzmu i poszanowania godności ludzkiej w postępowaniu karno-wykonawczym*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2015, nr 88.
- Przetacznikowa M., Makiełło-Jarża G., *Psychologia wychowawcza, społeczna i kliniczna*, Warszawa 1977.
- Schwalbe M., *The Minor in Men`s Faces* [w:] „Jurnal of Contemporary Ethnography” 1996, nr 25.
- Shaughnessy J., Zechmeister J., Zechmeister E., Rucińska M., *Metody badawcze w psychologii*, Gdańsk 2002.
- Strzelec M., Czarkowski J.J., *Development of Distance Education in the Context of Mass Media Transformation. (International Approach)*. “International Journal of New Economics and Social Sciences” 2019,1 (9).
- Such J., Szcześniak M., *Filozofia nauki*, Poznań 1999.
- Sztumski J., *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Katowice 2008.
- Tanaś M., *Big Data – informatyka w metodologii nauk pedagogicznych*, [w:] Tanaś M., Kamola M., Lange R., Fila M., *Big Data w edukacji CONTENT 1.0 – prototyp aplikacji do analizy treści internetu*, NASK APS, Warszawa 2019.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, PWN, Warszawa 2005.
- Vidich A. J., *Participant Observation and the Collection and Interpretation of Data*, “American Journal of Sociology” 1955, t. XL.